

Religionen som drivkraft för frihet, jämlighet och solidaritet

Erik Sandewall¹

Den iranske tänkaren och samhällsforskaren Ali Shariati (1933-1977) var en framträdande person under den turbulenta tiden före Khomeinis makttillträde år 1979. Många betraktar honom som den revolutionens läromästare men hans ideologiska arv är mångtydigt, och flera olika meningsriktningar åberopar honom till försvar för sina respektive synsätt. Shariati kombinerade marxistiskt och shia-islamiskt tänkande vilket kanske är oväntat, men just därför är det intressant att ta del av hans idéer. Dessutom är de en viktig del av bakgrunden till den utveckling i synen på stat och religion som har skett i intellektuella kretsar i Iran sedan 1990-talet.

Om Shariatis tänkesätt är främmande för oss kan det mycket bero på att han verkade i ett helt annat samhällsklimat än vårt. Skillnaderna kan kanske beskrivas med begreppen *progressiv*, *konserverande* eller *revolterande*. Den som har en konserverande attityd gör motstånd mot förändringar och accepterar dem bara när det är ofrånkomligt, medan den som är progressiv behandlar förslag till förändringar genom att förnuftigt bedöma argumenten för och emot, och med intresse för de argument som andra framför. Den som är revolterande har däremot bestämt sig redan från början för vad som ska åstadkommas; det ska genomföras med alla tillgängliga medel, och invändningar är då inte värda att lyssnas på. Den progressiva attityden karakteriseras av öppenhet och de två andra (ofta) av tvärsäkerhet.

I det svenska politiska landskapet dominerar progressiva attityder, medan både konserverande och revolterande attityder är begränsade till ytterkanterna. Shariati är ett tydligt exempel på en revolterande tänkare i en konserverande miljö.

Religion vs. Religion

Ali Shariati fick en religiös skolning men tog också tidigt intryck av den marxism som existerade under ytan i Iran. Det visas till exempel genom ett uttalande av honom i ⁽²⁾ (citerat i ⁽³⁾):

The minds of the people are prepared. The hearts of the enslaved masses are throbbing for revolt under the curtain of secrecy. One spark will be sufficient ...

Detta är dock inte hans beskrivning av den då aktuella situationen i Iran, utan

---

¹erik.sandewall@liberalkommentar.se

²pan-17503: Ali Shariati, Iran Chamber Society, 2021-12-24?.

³pan-17472: Raza Naeem, The Wire, 2020-11-24.

av vad som hänt där vid en viss punkt 500 år tidigare. Även i det sammanhanget var marxistiska uttryckssätt naturliga för honom. Shariatis tänkesätt vid den tiden uttrycktes i två föredrag med titeln *Religion vs. Religion* som han höll 1970, även om de publicerades på engelska först 1993. I denna skrift beskriver han religionens utveckling i världshistorien som en ständig kamp mellan två övergripande religioner som kallas monoteism och polyteism i den engelska översättningen. Monoteismen är för honom ett gemensamt begrepp för de abrahamitiska religionerna, alltså judendomen, kristendomen och islam, men i deras ursprungliga former. Polyteismen menar han har genomgått två stadier, där det första stadiet var lätt att urskilja. Det bestod av avgudadyrkan med en eller flera gudar som ofta representerades av gudabilder och andra beläten, gjorda av trä eller av metall.

Den karakteristiska egenskapen hos polyteismen var dock inte att den tillbad mer än en gud, utan att dess värderingar stred mot all mänsklig moral. Den stod för våld, exploatering och annan ondska, medan monoteismen representerade medmänsklighet, jämlikhet mellan alla människor, och andra goda ting. Polyteismen tjänade den härskande klassen i ett samhälle, och därför var den också en konserverande kraft. Monoteismen stod upp till försvar för de förtryckta, och den möjliggjorde ett uppror mot förtrycket.

Dessa två övergripande religioner har funnits jämsides under mänsklighetens hela historia, hävdar Shariati, men monoteismen kunde så småningom besegra det första stadiet av polyteism. Emellertid visade det sig att polyteismen kunde komma tillbaka i förklädd form, nämligen genom att ikläda sig monoteismens yttre kännetecken och genom att påstå sig vara en korrekt uttolkning av denna. På det sättet kunde den fortsätta att gå den härskande klassens intressen. Detta var till exempel vad som hände när den tidiga kristendomen först var en förföljd rörelse i det romerska världsriket, och när den sedan upphöjdes till statsreligion varigenom den också korrumpades till oigenkännlighet. Allt enligt Ali Shariati.

Skriften 'Religion vs. Religion' är alltså en berättelse som kampen mellan den rena religionen och den korrumpade religionen, den som har vunnit en värld men förlorat sin själ. Nu haltar förstås berättelsen betänkligt på en del punkter. För Shariati är monoteismen en religion där alla människor är lika, men den ursprungliga judendomen var faktiskt grundad på tanken om ett 'förbund' mellan Jahve och det judiska folket där detta folk skulle tjäna just denna gud. I gengäld skulle det kunna erövra Kanaans land och lägga det under sig, vilket också innebar att den ursprungliga befolkningen skulle underkuvas eller utrotas, allt i enlighet med Guds vilja.

Man måste också undra om översättningen kan vara missledande vad gäller ordet monoteism. Kasra Arabi skriver i ⁽⁴⁾ att Shariati

---

⁴pan-17477: Kasra Aarabi, Tony Blair Institute, 2019-02-11.

redefined Islamic terms such as tawhid (monoteism) and jihad as social solidarity and liberation struggle, respectively.

Detta skulle sätta tankarna i 'Religion vs. Religion' i ett annat ljus.

Den politiska andligheten

Som det inledande citatet säger kan våldsamma revolutioner uppstå när ett stort folkligt missnöje ges en inriktning i form av en visionär idé som utvecklats i en mindre krets. Både den franska revolutionen 1789 och den ryska revolutionen 1917 kan sägas passa in i det mönstret. Bägge dessa utgjorde uppror mot en överhet där den etablerade religionen ingick som en självklar del. När man 1789 ropade "krossa den skändliga!" var det den katolska kyrkan man menade. Men Shariati, som var verksam medan shahen fortfarande satt vid makten i Iran, såg istället den ursprungliga versionen av shia islam som en självklar del av den revolution som han förutsåg för Irans del.

Detta sätt att se på religionen som en form för folkligt uppror var en ny och annorlunda tanke för många. I och för sig finns det flera exempel på hur katolsk kristendom har varit en samlande kraft i folkligt motstånd, till exempel på Irland, i Polen, och i Latinamerika. Men Shariati hade studerat i Paris och hade goda kontakter med marxistiska ledare i Frankrike, och för dem var det alls inte naturligt att tänka sig religionen som en revolutionär kraft. Marxismen såg ju religionen som ett opium för folket.

En av dem kom ändå att se denna möjlighet, nämligen Michel Foucault som besökte Iran vid flera tillfällen under 1970-talet, och som sedan skrev utförligt om det han sett. Vid ett seminarium på Columbia-universitetet långt senare, år 2017, beskrev man detta så här ⁽⁵⁾ :

Foucault explicitly characterized the will of those Iranians in revolt with whom he had contact as taking the form of a 'religious eschatology' – not the form of a quest for another political regime, nor in his words for 'a regime of clerics,' but instead for a new Islamic horizon. When those in revolt spoke of an Islamic government, Foucault maintained, what they had in mind were new social forms based on a religious spirituality, sharply different than Western models. Foucault pointed to Ali Shariati as the thinker who had most clearly posed the problematic and formulated this vision.

Foucault såg detta som en stor osäkerhetsfaktor för framtiden. Enligt ⁽⁴⁾ skrev han:

---

⁵pan-17496: Bernard E. Harcourt, Columbia University, 2017-12-11.

Islam – which is not simply a religion, but a mode of life, a belonging to a history and to a civilization – risks constituting a gigantic powder keg, at the scale of hundreds of millions of people. Since yesterday, any Muslim state can be revolutionized from within, from the basis of its secular traditions.

Med eskatologi menas den del av teologin som behandlar frågor om döden, den yttersta domen, och själens och mänsklighetens bestämmelse. Här var det alltså perspektivet på världshistorien som en kamp mellan ren respektive förvanskad religion som gjorde att Foucault tyckte sig känna historiens vingslag och se något helt nytt när han besökte Iran mot slutet av shahens regeringstid. År 2017 beskrev Bernard E. Harcourt vid Columbia University detta på följande sätt ⁽⁶⁾ :

Michel Foucault identified in the Iranian uprising of 1978 a modality of religious political revolt and a form of political spirituality that privileged, in the secular realm, expressly religious aspirations. What Foucault discovered in Iran was, in his words, a political spirituality: a mass mobilization on this earth modeled on the coming of a new Islamic vision of social forms of coexistence and equality.

Foucaults franska bekantskapskrets var inte imponerad, och hans tankar blev i stort sett avvisade av dem. I Iran tog man däremot emot dem med intresse, och man fångade upp begreppet 'spirituality' som Foucault hade använt, alltså 'andlighet'.

Röd och svart religion

I 'Religion vs. Religion' hade Shariati fört fram en tolkning av världshistorien som en fortgående kamp mellan 'monoteism' och 'polyteism'. I senare arbeten har denna berättelse omvandlats till att handla om 'röd' respektive 'svart' religion där den svarta religionen är den som står i förbund med statsmakten och den härskande klassen. Dess förtryck leder till spridningen av en alternativ, 'röd' religion som kan ge form och uttryck för missnöjet, vilket leder till ett uppror där den röda religionen tar över statsledningen. På samma sätt som i hans första berättelse kommer då denna röda religion att korrumpas av makten och bli 'svart', varigenom cirkeln har slutits. Denna bild av återkommande övergångar från röd till svart religion är tydligen väl förenlig med Marx' syn på hur samhällets härskande klass väljer eller formar en ideologi som passar dess intressen.

Ett ofta citerat uttalande av Marx är att religionen är ett opium för folket, och i Shariatits tappning blir det att svart religion är ett opium för folket. Men för honom

---

⁶pan-17496: Bernard E. Harcourt, Columbia University, 2017-12-11.

leder detta inte till ett avståndstagande från religionen i sig, utan tvärtom till frågan vilken roll religionen kan spela i klasskampen. Hans svar är enkelt: revolutionen måste genomföras gradvis, den måste börja med att folket ifrågasätter sin svarta religion och förändrar den, och först när detta har skett finns det förutsättningar för att förändra maktförhållandena i samhället. Inte förrän man har kommit till den punkten är det möjligt och meningsfullt att genomföra ett maktskifte. För tidigt genomförda revolutioner (i ordets konkreta bemärkelse) är kontraproduktiva; de leder bara till att en ny styrande klass inrättar sig.

Tesen att röd religion obönhörligt kommer att klerikaliseras och övergå i svart religion borde kunna tillämpas även på den iranska revolutionen 1979, tycker man, och utvecklingen har också besannat denna tanke. Shariati slapp uppleva just denna bekräftelse av sin tes, men medan han levde hade han gjort förutsägelsen att detta inte skulle komma att ske, enligt (7)

The Iranian intelligentsia, Shariati added, was fortunate in that it lived in a society whose religious culture, Shiism, was intrinsically radical and therefore compatible with the aims of the dual revolution. For Shiism, in Shariati's own words, was not an opiate like many other religions, but was a revolutionary ideology that permeated all spheres of life. - - - The Prophet's intention was to establish not just a monotheistic religion but a nezam-e tawhid (unitary society) that would be bound together by public virtue, by the common struggle for 'justice,' 'equality,' 'human brotherhood' and 'public ownership of the means of production,' and, most significant of all, by the burning desire to create in this world a 'classless society'.

Röd och svart religion i svensk religionshistoria

Ur svensk synpunkt kan Ali Shariatis tes förefalla främmande, men den är faktiskt värd litet eftertanke. Upplysningstiden vid slutet av 1700-talet torde mest ha varit en fråga för en bildad överklass och den kan knappast ha nått någon större del av folket. Däremot fanns ju nya religiösa strömningar under 1700-talet och än mer under 1800-talet, när frikyrkorna växte fram på bred front. Då kom också andra folkrörelser, framförallt nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen, liksom även läseriet till exempel. Riksdagens sammansättning och valordning reformerades i flera steg och slutfördes när den allmänna rösträtten infördes 1921. Kanske detta kan ses som ett exempel på Shariatis tes?

Och skulle det isåfall vara så att Sverige har väntat med maktskiftet tills tiden vara mogen, i slutet av 1900-talet, i stället för att göra det vanliga misstaget med

---

⁷pan-17473: Ervand Abrahamian, MERIP, 1982-02.

en förtidig revolution?

Det är intressant att spinna vidare på denna tanke. Kan det finnas fler fall där byte av religion i ett samhälle har börjat genom att den nya religionen har etablerat sig i folkdjupet som en revolt mot en befintlig maktstruktur och överklass? Övergången till kristendomen i Sverige skulle isåfall tolkas som att även vikingatidens samhälle hade en överklass och en underklass, med ett pyrande missnöje i den senare. Man kan till exempel fråga hur besättningarna rekryterades till vikingaskeppens långväga resor – var de legosoldater eller hade de blivit tvångutskrivna? Och hur var det med hednatidens offerfester, till exempel vid templet i (Gamla) Uppsala – var de ett utslag av folkets religion eller var det överklassens egna ceremonier?

Vi vet alltför litet om hur det gick till när kristendomen etablerades i Sverige, men man ska ändå inte helt utesluta att Shariatis tes kan vara tillämplig för den förändringen. Däremot tycks det helt klart att samma tes inte kan beskriva reformationen i Sverige – den var ju i högsta grad en åtgärd där kungamakten tog kontroll över den svenska grenen av den katolska kyrkan och använde den för sina egna syften. En del av dessa må ha varit i folkets intresse, men kanske inte alla.

De intellektuellas roll

1970-talet var en period av intensiv ideologisk debatt i Iran, och Shariati deltog aktivt i denna. Redan i föredraget 'Religion Against Religion' hade han hävdade att i modern tid är intelligentsian de rätta uttolkarna av religionen, och i skriften *What Is To Be Done?* hävdade han att 'the progressive intellectuals were the genuine exponents of dynamic Islam'.

På grund av Shariatis förtidiga död år 1977 måste beskrivningarna av hans tänkesätt ofta vara baserade på uppgifter från den krets av 'neo-Shariatis' där bland annat hans egna barn ingick. En annan neo-Shariati, nämligen Siavash Safari, skriver i en artikel ⁽⁸⁾ om honom:

The task of revolutionary intellectuals in the modern world, then, is 'to wage an emancipatory cultural and intellectual struggle to save human freedom from the barren wastelands of capitalism and class exploitation, equality and justice from the violent and pharaonic dictatorship of Marxism, and God from the ghastly and gloomy graveyard of clericalism.' While Shariati believed that the quest for spirituality, freedom and equality historically had existed in all human societies, he nevertheless saw Islamic thought and its religious worldview as being uniquely positioned to develop a synthesis of these ideals. This, according to Shariati, was due to Islam's simultaneous attention to the material and the spiritual, the reli-

---

⁸pan-17468: Siavash Safari, Middle East Critique, 2015.

gion's recognition of individual reason and autonomy, and its egalitarian social orientation.

Detta synsätt kan jämföras med det uppdrag för framtiden som Wael Hallaq förordar i det sista kapitlet av sin bok, och som jag beskriver i kapitel 19 av min bok 'Värderingar, Liberalism och Islam'. Det är intressant att jämföra Shariatis tänkesätt med Hallaqs.

Andlighet och solidaritet

Som man ser i ovanstående citat formulerade Shariati triaden *frihet, jämlikhet, andlighet*, där begreppet andlighet (som tydligen kom att väljas genom kontakterna med Foucault) kan behöva ytterligare förklaringar. Först av Foucault själv, enligt ⁽⁹⁾:

Foucault used a key term to depict the revolutionaries' demands: political spirituality. By this term he meant 'the will to create a new division of the true and the false via a new government of self and others'. Foucault at the end of one of his essays acknowledged that the possibility of such spirituality has been forgotten in the West, and that he does not expect the European intellectual circles to understand its importance. So he wrote: 'I can already hear the French laughing, but I know that they are wrong'.

Om detta skriver Safari, i hans ovan citerade artikel,

Seeking to define the public role of spirituality in the modern world, neo-Shariatis have highlighted aspects of Shariati's religious worldview, which, they argue, can contribute to the negotiation of a more humane modernity than the existing Western models. In Alijani's view, Shariati's 'spiritual humanism' serves as the ontological basis for his radical critique of Enlightenment modernity. Drawing parallels between the spiritual ethos of Shariati and Mahatma Gandhi, he argues that for both men public spirituality is a strong impetus for the recognition of difference, respect for the other, and for solidarity with the marginalized and the oppressed.

Reza Alijani var chefredaktör för den månatliga tidskriften Iran-e-Farda ("Morgondagens Iran") tills den förbjöds år 2000, och var alltså en ledande neo-shariati. Saffari fortsätter:

---

⁹pan-17474: Morteza Hashemi, Global Social Theory.

Neo-Shariatis further argue that Shariati's spiritual worldview seeks to establish a new relationship between the modern subject and its others. According to Susan Shariati, for example, in contrast to the Enlightenment's positivist worldview in which human subjectivity is attained through the dominance of the self over its others, Shariati's spiritual worldview seeks to give recognition to both the self and the other and 'to make possible the experience of togetherness.'

Ehsan Shariati (också ett av Ali Shariatis barn)

... argues that for Shariati, spirituality is 'a type of awareness based on the experience of unity between the self and the meaning of existence.' Spirituality, in this view, is not a rejection of rationality but rather a 'rational critique' of the condition of 'human alienation' in a world shaped by modern economic, political, and cultural relations of domination.

För en europeisk och en svensk läsare kan det vara svårt att relatera till detta. Vi har väl ändå som en del av vår självbild att vi är söker samförstånd och konsensus och tar avstånd från dominansbeteende, och att vi ofta använder vår rationalitet till att kritisera olika tillkortakommanden i vår egen kultur. Har vi alltså redan uppnått ett stadium av andlighet? Och har vi isåfall kommit dit på en religiös grund? Eller skulle Shariati istället säga att vi må söka samförstånd inom vår egen krets, men att vi ingår i en ekonomiskt, politiskt och kulturellt dominant del av världen?

Saffari skriver vidare:

Drawing parallels between the spiritual ethos of Shariati and Mahatma Gandhi, [Shariati] argues that for both men public spirituality is a strong impetus for the recognition of difference, respect for the other, and for solidarity with the marginalized and the oppressed. Neo-Shariatis further argue that Shariati's spiritual worldview seeks to establish a new relationship between the modern subject and its others.

Utgående från dessa förklaringar kan 'spiritualitet' kanske förklaras som en kombination av gemenskapskänsla, solidaritet och ömsesidig respekt, men utövad på ett sådant sätt att dessa förhållningssätt inte bara avser den egna gruppen, utan alla människor och mänskligheten som helhet. Det innebär isåfall också att solidariteten med dem som behöver hjälp utövas med en attityd av jämställdhet snarare än av välgörenhet.

Shariatis vision av framtidens islam

Vad har då Shariati själv skrivit och sagt om hur islam borde vara? Ervand Abrahamians artikel ⁽¹⁰⁾ innehåller följande av honom översatta citat från Shariatis skrift 'Islamology'.

It is not enough to say we must return to Islam. We must specify which Islam: that of Abu Zarr or that of Marwan the Ruler. Both are called Islamic, but there is a huge difference between them. One is the Islam of the caliphate, of the palace and of the rulers. The other is the Islam of the people, of the exploited and of the poor. Moreover, it is not good enough to say that one should be 'concerned' about the poor. The corrupt caliphs said the same. True Islam is more than 'concerned.' It instructs the believer to fight for justice, equality and elimination of poverty.

(Islamology, Lesson 13, pp. 14-15.)

Examine carefully how the Qur'an uses the word kafir. The word is only used to describe those who refuse to take action. It is never used to describe those who reject metaphysics or the existence of God, the Soul and the Resurrection.

(Islamology, Lesson 13, pp. 7-8.)

Shariati efterlyste en motsvarighet inom islam till den protestantiska reformationen inom kristenheten, vilken enligt honom var ett viktigt steg mot moderniteten. Saffari skriver om detta

In his view, initiating a normative and cultural reorientation, and giving recognition to individual agency and autonomy, could help Muslim societies overcome the structural causes of their stagnation and underdevelopment.

Morteza Hashemi återger tankegångar som påminner om Giovanni Pico della Mirandolas tankar om människosläktets förmåga att röra sig uppåt i "varandets kedja" (*scala naturae*) när han skriver ⁽¹¹⁾

Accordingly, life is the movement from the 'satanic muddy self' towards the 'spiritual divine self' which is the 'true self' (khishtan-e khish).

Avslutningsvis ett citat som illustrerar både Ali Shariatis sociala patos och hans retoriska skärpa, även detta återgivet av Morteza Hashemi:

---

¹⁰pan-17473: Ervand Abrahamian, MERIP, 1982-02.

¹¹pan-17474: Morteza Hashemi, Global Social Theory.

If religion does not work before death, it certainly will not work after it.

Referenslista

pan-17468: Siavash Saffari, *Rethinking the Islam/Modernity Binary: Ali Shariati and Religiously Mediated Discourse of Sociopolitical Development*. Middle East Critique, 2015.

https://www.academia.edu/20109669/Rethinking_the_Islam_Modernity_Binary_Ali_Shariati_and_Religiously_Mediated_Discourse_of_Sociopolitical_Development

pan-17472: Raza Naeem, *The Lessons of Ali Shariati Are As Relevant for Shias Today as They Were in His Lifetime*. The Wire, 2020-11-24.

<https://thewire.in/religion/the-lessons-of-ali-shariati-are-as-relevant-for-shias-today-as-they-were-in-his-lifetime>

pan-17473: Ervand Abrahamian, *Ali Shariati: Ideologue of the Iranian Revolution*. MERIP, 1982-02.

<https://merip.org/1982/01/ali-shariati-ideologue-of-the-iranian-revolution/>

pan-17474: Morteza Hashemi, *Ali Sheriati*. Global Social Theory.

<https://globalsocialtheory.org/thinkers/shariati-ali/>

pan-17477: Kasra Aarabi, *Who Was Ali Shariati?*. Tony Blair Institute, 2019-02-11.

<https://institute.global/policy/who-was-ali-shariati>

pan-17496: Bernard E. Harcourt, *Introduction to Foucault on Iran: Revolt as Political Spirituality*. Columbia University, 2017-12-11.

<http://blogs.law.columbia.edu/uprising1313/bernard-e-harcourt-introduction-to-foucault-on-iran-revolt-as-political-spirituality/>

pan-17503: Ali Shariati, *Red Shi'ism (the religion of martyrdom) vs. Black Shi'ism (the religion of mourning)*. Iran Chamber Society.

https://www.iranchamber.com/personalities/ashariati/works/red_black_shiism.php